

Grigorijus Potašenko*

„Tegul žydi visos gėlės” Tolerancijos sampratos, dilemos, lietuviški pavyzdžiai

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/LC.2020.001>

Santrauka: Šio straipsnio tikslas – tolerancijos praktikų istorinėje ir dabarties Lietuvoje analizė ir interpretacija, nuosekliau pasiremiant tolerancijos sampratų, koncepcijų analize ir dabartinių teorinių diskusijų apie toleranciją išvalgomis. Kartu siekiama aktualizuoti svarstymus apie tolerancijos variantus senojoje Lietuvoje ir ypač XXI a. pradžios Lietuvos demokratijoje. Esminis dalykas yra bandymas perprasti, kas yra tolerancija dabartinėje Lietuvoje, kaip ji veikia vėlyvojoje modernybėje, kreipiant rimtesnę dėmesį į etninių mažumų situaciją.

Staipsnyje pastebima, kad didžioji mūsų dabarties problema yra tame, kad tolerancijos/pakantumo nepakanka įveikti mums iškilusioms moralinėms problemoms. Ypač nepakanka paplitusios tolerancijos kaip džiaugsmingo pritarimo skirtumams ir atvirumo viskam. Autoriaus nuomone, teisinės valstybės pilietybė, kaip ir tolerancija, nėra pakankamas bendrumo pagrindas. Tenka kalbėti apie tikrą visuomenės integraciją, netapatinant retorikoje jos su asimiliacija ar tik su „mažumų integracija”, kaip vis dar atsitinka Lietuvos viešojoje erdvėje ir neretai istorikų darbuose. Tai reiškia didesnę suvokimą, kad esi to paties pasaulio, tam tikros bendruomenės dalis su bendromis sąsajomis, bendra istorija.

Raktažodžiai: Tolerancija, kultūros įvairovė, demokratija, etninės mažumos, Lietuva

* Humanitarinių mokslų daktaras, Vilniaus universiteto, Istorijos fakulteto docentas.
E-mail: grigorijus.potasenko@if.vu.lt | ORCID: 0000-0002-7012-6798.

„Let All the Flowers Bloom” The Concepts of Tolerance, Its Dilemmas, Lithuanian Examples

Abstract: The purpose of this paper is to analyze and interpret tolerance practices in historical and contemporary Lithuania, drawing more consistently on the concepts and conceptions of tolerance and insights from current theoretical debates on tolerance. Moreover, we intend to actualize the reflections on the variants of tolerance in the old Lithuania and especially in the Lithuanian democracy and partly in Lithuanian historiography of the beginning of the 21st century. It is crucial to understand the status of tolerance in present-day Lithuania, how it works in late modernity, with special reference to the situation of ethnic minorities.

The article notes that the biggest problem we face today is that tolerance is not enough to overcome our moral problems. In particular, pervasive tolerance as a joyful acceptance of differences and openness to everything is not enough. In the author's opinion, citizenship of juristic state, like tolerance, is not a sufficient basis for generality. We have to talk about true integration of society, without identifying it in rhetoric with assimilation or merely „minority integration”, as is still the case in Lithuanian public space and often in the works of historians. It means being more aware that you are part of the same world, of a particular community with common affinities, a common history.

Keywords: tolerance, cultural diversity, democracy, ethnic minorities, Lithuania

2017 m. Lietuvos totoriai, kaip ir dalis visuomenės, mini jų atsikėlimo į šalį 620-ąsias metines. Tai turbūt pakankama priežastis apie mūsų totorius kalbėti ir dargi viešai, taip pat šioje tarptautinėje konferencijoje Vilniaus universitete. Šių dienų totoriai, likdami ištikimi savo tėvynei, yra tam tikras senosios ir naujosios Lietuvos tęstinumo parodymas, nepaisant didžiulių ir dramatiškų pasikeitimų istorinėje Lietuvoje ir pačioje totorių bendruomenėje.

Istorikai ir praeities padavimai patikimiau sieja totorių grupės susiformavimą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje (toliau – LDK) su XIV a. pabaiga ir XV a. (Sliesoriūnas 2015: 401; Kričinskis 1993; Jakubauskas ir kiti 2008: 9–10; Bairašauskaitė ir kiti 2014: 9; Norkus 2009: 323). Manoma, kad būtent Vytauto laikais musulmonai totoriai tapo ne tik kunigaikščio „asmeninė gvardija”, įkurdinta Trakų ir Vilniaus, metropolijos centrų, apylinkėse, bet ir tolerancijos objektu senojoje ir nuo tada galutinai katalikiškoje Lietuvoje. Ne be reikalo totorių įsikūrimo legendoje ir jų atmintyje iki šiol gajį ypatinga pagarba Vytautui Didžiajam, kurį totoriai vadino „baltuoju chanu”, pabrėždami jo galybę ir pasitikėjimą totorių kariais.

Pastaruosius keturis dešimtmečius Europoje ir pasaulyje, ir nemažai Lietuvoje, visu pirma po 1988–1990 m., diskutuojama apie toleranciją, jos ryšius su kultūrų įvairove, pliuralizmu (žr., pvz: Plečkaitis 1998; Legutko 2006; Walzer 2000; Banting ir kiti 2006; Heyd 1996; Bauman 2015; Vasiliauskaitė 2017). Diskusijos apie toleranciją netgi suviesėjo (Brown, Forst 2014). Kartu galbūt mažiau nuosekliai, nesistematiškai nagrinėjama

tolerancijos raida Lietuvos istorijoje¹. Tolerancija taip pat tapo tarptautinės bendruomenės rūpesčiu ir pasauline aktualija. 1995 m. UNESCO ta proga priėmė Tolerancijos principų deklaraciją (*UNESCO Declaration of Principles on Tolerance*. 16 November 1995).

Šio straipsnio tikslas – tolerancijos praktikų istorinėje ir dabarties Lietuvoje analizė ir interpretacija, nuosekliau pasiremiant tolerancijos samprata, koncepcijų analize ir dabartinių teorinių diskusijų apie toleranciją išvalgomis. Kartu siekiama aktualizuoti svarstymus apie tolerancijos variantus senojoje Lietuvoje ir ypač XXI a. pradžios Lietuvos liberalioje (kaip pastebi tyrėjai, menkos kokybės) demokratijoje. Esminis dalykas yra bandymas perprasti, kas yra tolerancija dabartinėje Lietuvoje, kaip ji veikia vėlyvojoje modernybėje, kreipiant rimtesnį dėmesį į etninių mažumų situaciją. Tai suprasti galima tik peržiūrėjus, kaip pati tolerancijos samprata ir koncepcija istoriškai pakito ir tapo tuo, kuo yra dabar.

Tolerancijos samprata ir jos paradoksai

Būtina atskirti bendrąją sampratą nuo specifinių tolerancijos koncepcijų. Bendroji tolerancijos samprata pasižymi trimis esminiais bruožais: pirma, nepritarimu konkrečiam įsitikinimui, nuomonei, elgesiui (jie laikomi nepriimtinais, nepageidaujamais ir svarbiausia neteisingais ar blogais). Jei trūksta šio prieštaravimo komponento, mes kalbame ne apie „toleranciją“, bet apie „abejingumą“ ar „pritarimą“.

Antra, tam tikrų įsitikinimų ir elgesio priėmimu, nepašalinant neigiamaus vertinimo, bet pateikiant prasmingai susijusių priežasčių, kodėl vis dėlto verta juos pakęsti, toleruoti. Čia daroma prielaida: būtų blogai netoleruoti to, kas yra „blogai“. Atsižvelgiant į tai, būtų neteisinga netoleruoti to, kas neteisinga, bet čia iškyla gerai žinomi tolerancijos paradoksai (jie aptarti toliau).

Trečia, principiniu atsisakymu primesti savo pažiūras kitiems, bet kartu nubrėžiant tolerancijos ribas. Pastarosios brėžiamos tuomet, kai dėl moralinių, religinių, pragmatinių ar kitų priežasčių atmesti yra svarbiau nei priimti (vis dar paliekant atvirą klausimą apie tinkamas galimo įsikišimo priemones) (Forst 2017).

Be to, reikia pabrėžti, kad aiškinant tolerancijos sąvoką yra dvi ribos, susijusios su šios sampratos interpretacija. Pirmoji slypi tarp praktikų ir įsitikinimų, su kuriais sutinkama, normatyvinės srities, taip pat su praktikomis ir įsitikinimais, kuriuos kažkas laiko nepriimtinais, bet vis tiek toleruotinomis. Antroji riba yra tarp minėtos srities ir netoleruojamos srities, kuri griežtai atmetama. Taigi tolerancijos kontekste yra ne dvi, bet šios trys norminės sferos.

Pagaliau, apie toleranciją galima kalbėti tik tada, kai ji praktikuojama savanoriškai ir nėra prievartinė. Kitaip tai būtų tiesiog „kančia“ ar „ištvėrmė“ tam tikrų dalykų, kuriuos žmogus atmeta, bet prieš kuriuos yra bejėgis.

¹ Išeivijos kultūros istoriko indėlis – vertingos išvalgos ir svarstymai (Kavolis 1994; Kavolis 1991: 43–60); dabartinėje Lietuvoje žiūrėkite, pvz. (Kiaupa ir kiti 2000; Bumblauskas 2005; Ališauskas 2006; Kiaupienė ir kiti 2013; Pociūtė 2017).

Tenka apsižvelgti ir į tolerancijos paradoksus. Manau, kad pagarba ir pakanta įvairovei, skirtumams yra vertybė (neabsoliuti vertybė), nors ir ne visi skirtumai gali būti gerbtini. Tolerancijos gynimas nebūtinai reiškia skirtumų gynimą. Ji gali būti – ir neretai būna – viso labo būtinybės pripažinimas. Ir moralinio pasirinkimo pripažinimas. Jei netoleruojame etninio nepakantumo ar homofobijos (konkreto žmogaus laikysenos ar elgesio savybės), tai nereiškia, kad pats žmogus tai praktikuojantis yra absoliutus priešas. Tai jo nepriimtinos praktikos lieka už mūsų tolerancijos ribų.

Todėl neturėtume pamiršti kito tolerancijos paradokso. Jis sako, kas neribota tolerancija veda prie tolerancijos/pakantumo išnykimo. Todėl vardan tolerancijos išlikimo ir bendro gyvenimo mes turime pasiremti teise nebūti pakantūs nepakantiems (Forst 2017).

Greta moralinės tolerancijos ir tolerantiško rasisto paradoksu, turime trečią – tolerancijos ribų paradoksą. Šis paradoksas gali būti įveiktas tik tuo atveju, jei išskirsime dvi „netolerancijos“ sąvokas. Apie tai primena dekonstruktyvizmo kritikai. Visų pirma, turime netoleruoti tų, kurie yra už tolerancijos ribų, nes jie pirmiausia paneigia toleranciją kaip normą. Antra, tolerancijos ribos brėžiamos tiems, kurie nenori sutikti su šia norma. Tolerancija tik tuomet gali būti vertybe, jei atliekamas šis atskyrimas. Kartu daroma prielaida, kad tolerancijos ribos gali būti nustatytos ne savavališkai, o pateisinamai.

Tolerancijos koncepcijos

Iki šiol vykstanti teorinė diskusija numato, kad tolerancija yra normatyvinė sąvoka. Tai reiškia, kad ji pati savaime negali pateikti esminių prieštaravimo, priėmimo ir atmetimo priežasčių. Tam, kad būtų tam tikra esmė, turinys ir apribojimai, ir kad ji būtų laikoma kažkuo geru, tolerancijos sąvokai reikalingi papildomi, nepriklausomi norminiai ištekliai. Taigi, tolerancija savaime nėra dorybė ar vertybė; ji gali būti vertybė tik tuo atveju, jei ji pagrįsta teisingomis norminėmis priežastimis.

Daugelį sistemingų tolerancijos argumentų – nesvarbu, ar tai būtų religiniai, pragmatiniai, moraliniai ar epistemologiniai – galima naudoti kaip daugiau nei vienos iš žemiau paminėtų tolerancijos koncepcijų pagrindimą. Pavyzdžiui, klasikinis sąžinės laisvės argumentas buvo naudojamas pateisinti susitarimus pagal „leidimo koncepciją“ (pirmąją), kaip ir pagal „pagarbos sampratą“ (trečiąją). Pagal „leidimo koncepciją“, tolerancijos santykiai yra išdėstyti hierarchiškai, o pagal antrąją („sambūvio“) sampratą, jie yra gana nestabilūs. Tuo tarpu „pagarbos samprata“ yra pati reikliausia, atsižvelgiant į toleruojančių šalių abipusį vertinimą. Kiekvienu atveju tolerancijos ribos atrodo savavališkos arba per siauros, kaip „pagarbos sampratoje“, kuri leidžia toleruoti tik tuos įsitikinimus ir praktikas, kuriuos galima vertinti etiniu požiūriu.

Dabartinėse filosofinėse tolerancijos diskusijose daugiakultūroje, šiuolaikinėje visuomenėje „pagarbos samprata“ dažnai laikoma tinkamiausia ir perspektyviausia. Tačiau šiose diskusijose tolerancija kaip „pagarba“ gali būti pateisinama skirtingais būdais. Etiškai liberalus, neolokiškas (pagal anglų filosofo John Locke'o šiuolaikinius sekėjus) pagrindimas teigia, kad pagarba yra skirta asmenims, kaip asmeniškai ir etiškai savarankiškomis būtybėms, turinčioms galimybę pasirinkti, galbūt peržiūrėti ir įgyvendinti individualią gėrio sampratą. Šį gebėjimą reikia gerbti ir puoselėti, nes jis laikomas būtina (nors ir nepakankama) sąlyga,

kad būtų galima gyventi gerą gyvenimą (plg. Kymlicka 1995). Taigi, šis argumentas suponuoja konkrečią tezę apie gerą gyvenimą. Geras gyvenimas gali būti tik savarankiškai pasirinktas gyvenimo būdas, tačiau dėl to pagrįstai galima abejoti. Galima abejoti, ar toks gyvenimo būdas neišvengiamai subjektyviai išsipildys labiau, ar bus objektyviai vertingesnis, nei tradiciniu būdu priimtas būdas, neturintis pasirinkimo galimybių.

Kitas, alternatyvus, neobeiliškas pagarbos koncepcijos pagrindimas siekia išvengti tam tikros gero gyvenimo sampratos, remdamasis diskursyviu pagrindimo principu. Pastarasis sako, kad kiekviena norma, privaloma daugeliui asmenų, ypač normos, kurios yra teisinės prievartos pagrindas, turi būti pateisinamos priežastimis, kurios abipusiai priimtinos visiems, kaip nukentėjusiems kaip laisviems ir lygiems asmenims. Tokie asmenys turi pagrindinę „teisę į pagrindimą“, suteikiančią jiems galią atmesti vienpusius bendrų normų etinius ar religinius pagrindimus. Tačiau norint pateikti išsamų tolerancijos argumentą, ši normatyvinį komponentą turi papildyti epistemologinis komponentas. Jis sako, kad etinių ar religinių priežasčių, jei jos bus ginčijamos abipusiai, nepakaktų pateisinti jėgos naudojimą, nes jų įteisinimas priklauso nuo konkretaus tikėjimo. Šį tikėjimą gali pagrįstai atmesti kiti, kurie jo neišpažįsta. Jo pagrįstumas siekia „ne proto“ sritį, kaip sakė XVII a. prancūzų filosofas Pierre Bayle'as.

Taigi, tolerancija susideda iš įžvalgos, kad etiško prieštaravimo priežastys, net ir giliai laikomos, negali būti pagrįstos kaip bendros atmetimo priežastys, jei jos abipusiai atmestinos kaip priklausančios gero ar tikro gyvenimo būdo sampratai, kuria nereikia ir nebūtina dalintis. Nors toks atskyrimas tarp etinių priežasčių ir stipresnių, morališkai pateisinamų atmetimo priežasčių bando įveikti „moralinės tolerancijos paradoksą“, „ribų brėžimo paradoksas“ būtų išspręstas, jei visi šie požiūriai ir praktikos būtų laikomi toleruotinais, nepažeidžianti paties pagrindimo principo (Forst 2017).

Tokiam refleksyviui diskusijai apie toleranciją posūkiui kyla nemažai klausimų dėl tariamo pagrindimo principo pagrįstumo ir neobeiliškos epistemologijos, skiriančios tikėjimą nuo žinių, patikimumo. Ar gali būti nešališkas pagrindimas, kuris tuo pat metu nėra etinių tiesų ginčų ir pasaulėžiūros „dalis“? Ar gali būti galimybė sukurti „tolerantišką“ tolerancijos teoriją, kuri tuo pat metu yra pakankamai esminė, kad pagrįstų ir apribotų toleranciją (plg. Rawls 2002)?

Kitaip tariant, tikros tolerancijos sąlyga yra moralinis pasirinkimas, riba, autonomija, distancija, prielaida, kad „kitas yra kitas, ne aš“. Tai tinka ir posmodernistiškai skambančiam „patsai kaip kitas“. Jei manome, kad homofobija, seksizmas ir antimuslimoniškos pažiūros yra neteisingi ir negerbtini, todėl juos netoleruojame, tai atitinkame Jürgeno Habermaso ir Johno Rawlso „fundamentalisto“ apibrėžimą (Habermas 2008; Rawls 2002). Abu jie irgi atitinka šią apibrėžtį. Ir tuo labiau atitinka, primena mums Nida Vasiliauskaitė (2017), Jacques'as Derrida. Pagal jį, ginti demokratiją, toleranciją ir inkluzyvumą galima tik jas ribojant – tik apibrėžus, vadinasi, apribojus jos atvirumą, užginčijus pačią jos esmę. Todėl, sako Derrida, demokratija yra neįmanoma santvarka, „neįmanomas projektas“. Tuomet ir tolerancija yra ši aporija, „neįmanomas atvirumas“ (Derrida 2006). Tokioje postmodernioje „aparijų“ situacijoje daugeliui būtų sunku gyventi ir praktikuoti toleranciją. Bet postmodernistų kritika vertinga tuo, kad įtraukia į svarstymų židinių atrodytų viena kitai prieštaraujančias idėjas.

Pagaliau, verta atsivėlgti ir į J. Goethe pastabą, kad toleruoti taip pat reiškia įžeidimą. Todėl kritinės tolerancijos teorijos perspektyvoje galvojama, kaip gali būti pasinaudota

valdžia ne tik paneigiant toleranciją, bet ir ribojant, drausminant, kai tolerancija taikoma. Tiek, kiek tolerancijos politika siekiama išreikšti abipusę pagarbą, ji taip pat apima nesutarimus, abipusę kritiką ir atmetimą. Šia prasme ne tik tyrėjai susiduria su iššūkiais tirdami tolerancijos politikos, kaip emancipacinės politikos formos, pagrindus ir būdus (Brown, Forst 2014).

Tolerancija Lietuvos istorijoje ir dabartyje

Žinoma, tikrovėje tolerancija gali būti įvairiai konceptualizuojama, o skirtingos jos koncepcijos ir politikos gali gyvuoti tuo pačiu metu (Walzer 2000: 15–22). Istoriskai galima skirti bent penkias (Rainer Forst savo tolerancijos analizėje skiria keturias) tolerancijos koncepcijas praktikoje, įskaitant Lietuvos istoriją, kurios pavyzdžiais daugiausia ir remsimės. Šios koncepcijos neturėtų būti siejamos su chronologine, linijine seka, tai yra suvokiamos kaip istoriskai žengiančios viena po kitos.

1) Tolerancija kaip atsiribojimas ir leidimas. Tai yra ryšys tarp valdžios ar daugumos ir skirtingų, įvairių mažumų. Politinis galios santykis, nenumatantis jokios epistemologinės ar moralinės veikėjų ar jų turinių lygybės ir ja nesidomintis. Tolerancija tampa pakenčiama blogybė, kurios esamomis aplinkybėmis sunku pakeisti kažkuo geresniu, laikina išėitis arba pragmatinis sprendimas. Ji aptinkama daugelyje istorinių dokumentų (pvz., 1323 m. Gedimino laiške užsienio miestų piliečiams, 1388 m. Vytauto privilegijoje LDK žydams; 1413 m. Horodlės privilegija leido LDK stačiatikiams išlaikyti savo tikėjimą, bet draudė stačiatikių bajorams užimti aukštas pareigas valstybėje ir dalyvauti kunigaikščio taryboje). Valdžia arba dauguma turi galią kištis į mažumų kaip socialiai pavaldžių grupių praktikas (sunaikinti, apsunkinti ar išvaryti jas iš šalies), bet paprastai vis dėlto jas toleruoja – tol, kol mažuma pripažįsta savo žemesnę padėtį. Situacija hierarchinė. „Viršesnė“ grupė leidžia „žemesnei“ grupei tam tikrus dalykus ir sykiu diktuoja sąlygas: jeigu toleruojamieji jų nesilaikys, jie nebus pakenčiami. Tai tolerancija kaip atsiribojimas nuo to, kas toleruojančiajam atrodo bloga, bet ne nepakeliamai žalinga ir todėl neverta kaštų, kurių pareikalautų netoleravimas.

Šia prasme XIV a. religiskai įvairialypėje LDK pagoniškų valdytojų tolerancija rėmėsi principu „kiekvienai grupei sava religija“ ir leido valstybės centre atriboti politiką nuo religinės ideologijos. Tai buvo ankstyvasis religijos ir valstybės atskyrimo variantas, kokiam tuo metu dar nebuvo pasirengusios nei krikščioniškos Europos Rytai, nei Vakarai.

2) Greta atsiribojimo galima dar pasyvumo ar nuolankaus abejingumo skirtumams pozicija: „Tegul žydi visos gėlės“. Tolerancija primena koegzistenciją – būdą išvengti įtampos, konflikto ar jį užbaigti, būdą skirtingoms grupėms siekti savų tikslų. Tai yra instrumentas, geriausia iš galimybių esamomis aplinkybėmis. Skirtumas nuo tolerancijos kaip atsiribojimo tas, kad šiuo atveju skirtingos grupės yra apylygės savo pajėgumais (arba bent taip jau galvojama), todėl jų socialinis santykis horizontalus: tolerancijos subjektai kartu yra ir jos objektai. Visi sutinka, kad geriau taiki koegzistencija nei konfliktas, ir daro abipusį kompromisą (žinomi pavyzdžiai: 1555 m. Augsburgio taikos sutartis, 1563 m. Vilniaus seimo nutarimai, sulyginę visų LDK bajorų krikščionių religines teises).

Ši tolerancijos koncepcija numato politinę etinę lygybę sudarytos „sutarties“ pagrindu. Svarbiausia yra politinės bendruomenės sulipdymas (juk vienija ją visų pirma tolerancijos

pažadas – niekas daugiau), o santykinai stabili jėgų konsteliacija tik pageidaujama. Todėl lygybė tampa tik sąlyga, formali taisyklė, o ne krikščioniškos meilės išraiška ar absoliutus moralinis priesakas ir juolab vėlyvojoje modernybėje išplitęs reliatyvizmas.

3) Tolerancija susijusi su savitu moraliniu stoicizmu. Tai principinis pripažinimas, kad ir „kiti“ turi teises, netgi jei šių teisių naudojimas sukelia nepritariamą. Kartais gali atrodyti, kad tolerancija kai kuriems jos šalininkams yra savotiškas moralės tvirtumo ar savos kultūros pajėgumo matas. Toleruoti kitų elgseną ir papročius, jiems reiškia ne vien kęsti jų buvimą ir susilaikyti nuo draudimo. Tai yra savo moralinių įsitikinimų patikrinimo ar ištikimybės savai kultūrai, net jų sutaurinimo būdas. Šia prasme tolerancija yra rimta ir būtina dilema žmogui, kuris nori kartu pasitikėti ir moralės teiginiais ar savos kultūros savastimi, ir pripažinti skirtingus gyvenimo būdus ar kitų kultūrų svarbą, kad ir kokia dramatiška būtų tarp jų įtampa.

Rainer Forstas ir jam antrinanti Nida Vasiliauskaitė šios tolerancijos koncepcijos neišskyrė, bet, pritardami Michael Walzeriui, mes ją išskiriame kaip atskirą. Nors Naujųjų amžių pradžioje tolerancija tapo svarbia filosofinio ir politinio žodyno dalimi, pirmieji pritarę tolerancijai buvo turbūt stoikai. Ir jie galvojo visų pirma ne apie politiką. Antikos stoikams, ypač Ciceronui ir Plautui, tolerancija buvo tam tikra dorybė: gebėjimas oriai, tvirtai, ramiai toleruoti, pakelti „likimo smūgius“ (skausmą, badą, ligą, skurdą ar neteisingumą). Tai ne išorinė kančios situacija, ne sugyvenimas su Kitu, o gebėjimas nepaisant aplinkybių „išlaikyti veidą“. Stokai mokė kontroliuoti savas reakcijas, elgtis ne spontaniškai, o racionaliai. Tokia tolerancija reiškia disponavimą savimi, atsigręžimą į save ir pasisavinimą prigimtų dalykų, galios sau pasireiškimą.

Stoikų toleranciją perėmė krikščionys ir vėliau neostoikai, derinantys vidinio žmogaus gynimą ir politinį griežtumą (žymiausi atstovai – prancūzų filosofas Mišelis Montenis (1533–1592), flamandų filosofas Justus Lipsijus (1547–1606) (Legutko 2006: 210–219). Bet iš individo santykio su savimi jie perkėlė šią sąvoką į santykį su kitais ir įkurdino jį religijos ir politikos erdvėse. „Kitas“ krikščionims turėjo religinę reikšmę – savi „eretikai“, „schizmatikai“ ir nekrikščionys. Tolerancija jiems buvo santykis tarp žinančio apreikštą „Tiesą“ ir, jų supratimu, šios „Tiesos“ nežinančių. „Toleruoti“ reiškė mylėti klystančius, būti jiems gailestingais, nes jie „nežino, ką daro“. Mylėti ne todėl, kad jie klysta, bet kad ir jie iš principo yra „Dievo vaikai“, tik dar nepriėmė Gerosios Evangelijos žinios. Tačiau viduramžiais ir ankstyvaisiais Naujaisiais amžiais krikščionys paprastai griežtai netoleravo „schizmatikų“, „eretikų“, tai yra tų, kurie gavo žinių ir vis tiek nukrypo ar net išdavė Dievą kaip Tiesą. Taigi, šis santykis akivaizdžiai asimetriškas, vienpusiškai hierarchiškas.

XX a. antroje pusėje moralinis stoicizmas, pasak literatūros kritiko Rimvydo Šilbajorio, buvo netgi tipišką Rytų Europos intelektualų bruožas. Jiems totalitarinė tikrovė buvo ne tiek objektyvi istorijos duotybė, o (kol kas) neįveikiama kliūtis, kuri galėjo pastūmėti į tamsią nevilgtį. Bet ją įveikusiuoju laukė vidinis išsilaisvinimas ir atsidavimas savo idealams. R. Šilbajoris apie Tomo Venclovos poeziją rašo: „Peržengęs per paskutinę nevilties ribą, žmogus išsilaisvina ir gali su tamsia ramybe pašvęsti save idealo tarnybai. Šitoks moralinis stoicizmas, atrodo, yra tipišką žmogiškoms vertybėms užsiangažavusių Rytų Europos intelektualų“ (Šilbajoris 1986: 183).

4) Tolerancija atskleidžia atvirumą kitiems, susidomėjimą, galbūt netgi pagarbą, norą įsiklausyti ir mokytis. Tai gali būti atvirumas kitoms kultūrinėms grupėms, gyvenimo stiliams arba atsigręžimas visų pirma į savą kultūrą, pasižvalgus po pasaulio margumą.

Tolerancija pavirsta formalia, sutartine pagarba (plg. su trečiaja, „pagarbos koncepcija“ pagal Forst 2017). Nepaisant esmingai skirtingų kultūrinių praktikų ir įsitikinimų, piliečiai pripažįsta vienas kitą kaip moraliai, politiškai lygius. Jie sutaria dėl pagrindinių normų (laisvių, teisių), konstruojančių jų bendrą socialinį gyvenimą. Šios normos neteikia pirmenybės nei vienai etninei ar religinei grupei, nei vienai gyvenimui ar įsitikinimui ir visoms pusėms yra lygiai priimtinos.

Pavyzdys iš praeities. XVI a. Lietuvos valstybininkas Mikalojus Radvila Juodasis, vedamas sąžinės balso, savo sūnui paliko religinio apsisprendimo laisvę: „Tu ieškok pats sau patarimo“. Bet kartais, tolerancija XVI a. LDK ėmė reikšti kur kas daugiau, bent jau tokiems „bėgalinės visatos“ asmenims kaip Mikalojus Radvila Juodasis – gyvą susidūmimą kitomis religijomis, galbūt netgi judaizmu ar kitais nekrikščionimis.

Esminė tokios tolerancijos sąlyga modernybėje tampa bendras socialinis politinis pagrindas. Bet tolerancija negalioja jo nepripažįstantiems. Pavyzdys iš dabarties. XX a. 9–10 dešimtmečių sandūroje Lietuva galutinai vadavosi iš tuomet pusiautotalitarinės SSRS ir liberalumu negalėjo prilygti Vakarų Europai. Lietuvoje tolerancija (kaip formali pagarba ir kaip koegzistencija) etninėms, religinėms mažumoms ir anksčiau, ir tvirčiau buvo institucionalizuota negu kitose Rytų ir Vidurio Europos šalyse. Iš karto po „nulinio“ 1989 m. lapkričio 3 d. Lietuvos Respublikos Pilietybės įstatymo 1989 m. lapkričio 23 d. buvo priimtas liberalus Tautinių mažumų įstatymas (1991 m. dar kartą patvirtintas; galiojo iki 2010 m.), po politinės asimiliacijos atvėręs kelią socialinei ir kultūrinei etninių mažumų integracijai ir tapęs vienu iš tolerancijos/pakantumo joms ramsčiu.

5) Tolerancija – tai džiaugsmingas pritarimas skirtumams, estetinis pritarimas. Skirtumai čia suvokiami kaip Dievo arba gamtos gausos ir įvairovės kultūrinė išraiška. Dar skirtumams galima pritari funkciškai, kai skirtumai suprantami kaip neatimama žmonijos suklestėjimo sąlyga, kaip galvoja kraštutinio daugiakultūriškumo šalininkai: tik esant kultūros įvairovei pasirinkimo laisvės pilnatvė suteikia vyrui ir moteriai jų autonomijos prasmę. Todėl tokia tolerancija įgyja dar vieną komponentą – ji suprantama ir kaip turininga pagarba. Būti tolerantiškam reiškia ne tik sutarti laikyti, gerbti kitų gyvenimo būdų, etninių ar religinių grupių atstovus politiškai ir etiškai lygiais (sau ir tarpusavyje), bet gerbti patį jų įsitikinimų turinį. Kitaip tariant, šie įsitikinimai laikomi etiškai patraukliais, vertingais, tinkamai pagrįstais – tiek pat, kiek bet kurie kiti.

Ši koncepcija išplito vėlyvojoje modernybėje ir taip pat suvešėjo šių dienų populiarioje savimonėje Lietuvoje. Pranyksta bendras horizontas kaip „visuomeninė sutartis“ ir lygybės pagrindas. Kartu atsiranda prievolė lygybę suponuoti ir dirbtinai palaikyti. Naujojo egalitarizmo taikiklyje yra ne tik ir ne tiek ekonominė žmonių diferenciacija, kiek diferenciacija apskritai (kaip „netolerancija“). Jei visi lygūs savo turiniu, žmogiška substancija, tai pranyksta ir vertybinis momentas, apsisprendimo poreikis.

Egalitaristinė moralė taip pat atmets tradicinę dorybių ir ydų hierarchiją kaip neteisėtą diskriminaciją. Be to, egalitaristas galvoja, kad sekuliariame viešajame gyvenime išnyko tiesa, nes niekas – nei individas, nei grupės ir juolab valstybinės ar viešos institucijos – negali turėti prie jos privilegijuotos prieigos ar pretenzijų į „visą Tiesą“. „Kitas“ beveik automatiškai virsta taip pat geras, vertas, „moralus“. Taigi, ši tolerancija kaip šiuolaikinis panrelatyvistinis „nuomonių gėlynas“ kai kuriems įmanoma, reikalinga ir pateisintina, bet ji turi potencialo virsti keistu, kuriozišku nesusipratimu.

Tolerancijos dilemos ir integracija: Lietuvos atvejis

Didžioji mūsų dabarties problema yra tame, kad tolerancijos/pakantumo nepakanka įveikti mums iškilusioms moralinėms problemoms. Ypač nepakanka paplitusios tolerancijos kaip džiaugsmingo pritarimo skirtumams ir atvirumo viskam. Tai reiškia, kad gali nutikti tai, ko geidžia kitas. Ši tolerancija gyvuoja tik dėl kito. Ji nihilistiškai vengia pasisakyti už vertybes, kurias reikia rinktis, ir gali virsti savo priešybe. Neaišku, ar šioje situacijoje yra įmanomas paprastas sprendimas.

Laisvoje visuomenėje vyksta diferenciacija arba, tenka pripažinti, diskriminacija ir netolerancija. Būtent dėl to, kad jos piliečiai turi toleravimo/netoleravimo ar bendravimo/nabendravimo su kitais pasirinkimo laisvę. Individo laisvė diferencijuoti arba, kirba pasakyti, diskriminuoti bei toleruoti/netoleruoti žmones – skirtingai traktuoti žmones, priklausomai nuo jų moralinių ar kitokių savybių bei elgesio, yra neatskiriama tokios visuomenės funkcionavimo sąlyga. Tolerancija reiškia pasirinkimą. Tačiau mūsų visuotinės lygybės visuomenė bijo tikro nesutarimo, ypač dėl didžiausių vertybių (Dievas, tiesa, grožis, meilė, laimė, dora kaip sielos sveikata ir kt.), stengiasi, kad jos būtų privačios, neviešos.

Todėl teisinės valstybės pilietybė, kaip ir tolerancija, nėra pakankamas bendrumo pagrindas. Tenka kalbėti apie tikrą visuomenės integraciją, netapatinant retorikoje jos su asimiliacija ar tik su „mažumų integracija“, kaip vis dar atsitinka Lietuvos viešojoje erdvėje ir neretai istorikų darbuose. Tai reiškia didesnę suvokimą, kad esi to paties pasaulio, tam tikros bendruomenės dalis su bendromis sąsajomis, bendra istorija. Tačiau kelias, kurį renkasi vienos tautos dominavimo politika Lietuvoje, įsitvirtinanti maždaug nuo 2001 m., yra dalinio partikuliarizmo kelias, siekimas visų pirma vienatautės (etnine prasme) vienybės, kurioje kitiems paliekama nedaug vietos jų savitumui. Tačiau Lietuvoje esama jei ir ne itin stiprios (ji buvo kelis kartus pertrauka dėl okupacijų), tai simboliškai reikšmingos integracijos tradicijos ir kultūrinio kapitalo, potencialo.

Senoji Lietuva buvo religiška, etniškai ir kalbiškai daugialypė, o lietuvių dominavimas XX–XXI a. pradžioje Lietuvoje neturėtų užgožti fakto, kad Lietuva buvo išlieka daugelio šalių emigrantų prieglobstis. XVI–XVIII a. daugialypėje LDK, kurioje dominavo rusėnai (baltarusių ir ukrainiečių protėviai) ir lietuviai (jos kartu sudarė apie 85–88%), galėjo būti ne mažiau kaip 20 skirtingų etninių grupių. 1923 m. Lietuvoje gyveno 26 tautybių žmonės, o 2011 m. Lietuvoje – 154 tautybių žmonės. Dabar lietuviai sudaro apie 85%, o mažumos – 15% gyventojų.

Būtent LDK epocha kaip „visuma“ neretai populiarioje opinijoje iškyla kaip lietuviškos tolerancijos istorinis etalonas, o didysis kunigaikštis Vytautas siejamas su totorių, karaimų įkurdinimū šių dienų Lietuvos teritorijoje ir su pirmąja žinoma 1388 m. privilegija Brastos žydų bendruomenei. Iš tiesų dar XIV–XVI a. išryškėjo vienas svarbiausių senosios Lietuvos fenomenų – santykinė religinė tolerancija. Tačiau XVI a. pabaigoje – XVIII a. viduryje LDK tenka kalbėti apie „tolerancijos saulėlydį“: pakantumas kitoms krikščioniškoms grupėms, ypač radikalioms, gerokai sumenko ir neretai virsdavo savo priešybe, daug dažniau prieš nekrikščionis – akla netolerancija, fanatizmu ir kartas nuo karto prievarta (iš skirtingų stovyklų pusių). Tačiau vėlyvojoje LDK neišnyko ir minimali tolerancija kaip atsiribojimas

nuo kitų ir leidimas jiems gyventi socialiai „žemesnėje“ padėtyje. Dabartinė tautinė Lietuva išsaugojo šią religinės tolerancijos tradiciją, kai 1995 m. teisiškai pripažino devynias tradicines šalies religines bendrijas, tarp jų ir musulmonus sunitus (virš 2,7 tūkst. žmonių).

Istorikas Alfredas Bumblauskas priduria dar kitus išskirtinius LDK bruožus. Jis mano, kad Lenkija kartu su Lietuva XVI–XVIII a. Europai davė dar penkis dalykus: duoną, bajorišką demokratiją, XVI a. teisės tradiciją su trimis Lietuvos Statutais (taigi, ir toleranciją kaip taikios koegzistencijos epizodus), baroką ir 1791 m. gegužės 3 d. konstituciją (Eidintas 2013: 17).

Apskritai, XX a. paskutiniame dešimtmetyje Lietuvos vyriausybės vykdė gana efektyvią ir didžiąją dalimi pažangią etninę politiką. Joje kultūros pliuralizmo kryptis derėjo su vienos tautos hegemonijos tendencija. Maždaug nuo 2001–2002 m. galutinai kur kas daugiau išryškėjo kitų dviejų krypčių derinys – vienos tautos hegemonijos su tolerancijos doze ir vienos tautos dominavimo tendencijos, o kultūrinio pliuralizmo kryptis gerokai prislopo (daugiau žr. Potašenko 2015)². Vis nuosekliau ir griežčiau įgyvendinant valstybinės kalbos įstatymą, kultūrinai kalbiniai skirtumai ir tolerancija traukiasi iš kai kurių Lietuvos valstybinio visuomeninio gyvenimo sferų – lenkų, rusų ir baltarusių mažumų gimtosios kalbos viešo vartojimo, galimybės laisvai pasirinkti gimtosios ir valstybinės kalbos proporcijas mažumų valstybinės bendrojo lavinimo mokyklos (tiksliau jų 11–12 klasėse), gatvėvardžių ir iš dalies asmenvardžių rašymo srityse.

Verta pabrėžti, kad ir turėdama gerų ketinimų, etnocentrinė vienybė, kaip ir daugiakultūrinė santarvė, pamiršta, kad išskirtinis savo kultūros įtvirtinimas, kaip ir kito pažinimas, yra kas kita, nei integracija. Tik pastaroji padaro įmanomą tikrą bendrabūvį. Visuomenės integracija visuomet vyksta bendrų ir pasvertų vertybių pagrindu.

Kartu tokia visuomenės integracija mus skatina ieškoti savitumo ir universalumo jungties, kuri paskatina atsigręžti ir į daugiaperspektyvią Lietuvos istoriją, tiksliau jos iškilnesnius epizodus. Tai senosios lietuvių (lietuvių ir rusėnų bajorų) tautos ir Respublikos idėja, atvedusi prie pažangesnių II ir III Lietuvos statutų, vėliau prie 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos (konstitucinės monarchijos paskelbimas) ir netiesiogiai prie 1922 m. demokratinės Lietuvos Respublikos konstitucijos. Dar Renesanso ir Reformacijos epochų pagimdyti religinės laisvės siekiai ir religinės tolerancijos fenomenas XVI a. 6–8 deš., kai senoji Lietuva kuriam laikui tapo Europos krikščioniškos tolerancijos židiniu.

Verta atminti, kad tuomet senoji Lietuva mokė Europą religinės tolerancijos, visų pirma pakantumo krikščionims ir turbūt nekrikščionims (jų atžvilgiu tolerancija kitu pagrindu ir kur kas siauresnė). LDK kuriam laikui ir keliuose srityje – socialinėje (tolerancija) ir kultūrinėje (pažangi mintis) buvo kultūros plėtotės centru svarbiu pasauliui. Tai reta istorinė galimybė. Kitą kartą Lietuva svarbi pasauliui tapo turbūt tik 1988–1991 m., kai siekdama politinės laisvės buvo SSRS, komunizmo citadelės, griovimo priešakyje ir dar viena pirmųjų Rytų ir Vidurio Europoje liberaliai įtvirtino etninių mažumų politines ir kultūrinės teises.

Praktinėje tolerancijos politikoje irgi nemaža iššūkių ir keistenybių. Galima daryti prielaidą, kad XXI a. pradžios Lietuvoje susiformavo tai, ką galima vadinti lietuviškąja tolerancijos ir daugiakultūriškumo atmaina. Tai saikingas dėmesys ir pernelyg „egalitaristinis“ tolerantiškas žavėjimasis etnine, religine ir kultūrų įvairove Lietuvoje. Ir sykiu gana

² Apie kultūrinę įvairovę europiniame kontekste žr. (Gowland ir kiti 2006: 463–483).

menkas tinkamų ir perspektyvių „pagarbios“ tolerancijos politikos formų, kaip ir saikingo daugiakultūriškumo politikos, praktikavimas.

Apibendrinimas

Jei tolerancija laisvoje visuomenėje yra pasirinkimas, pasirinkimas reiškia prioritetus. Prioritetai reiškia hierarchiją, o pastarieji – kad kažkas, kaip standartas, turi būti viršuje. Tai yra didžiausias gėris, be kurio nėra gėrių ir tolerancijos hierarchijos. Todėl tolerancija nėra hierarchijos priešybė. Ji nėra ir visuotinės lygybės šalininkė. Tolerancija iš principo visada asimetriška, visada iš galios pozicijos. Tai atitinka mūsų nagrinėtas pirmąją ir antrąją tolerancijos koncepcijas. Būtent jas dažniausiai ir naudoja istorikai, ypač LDK tyrėjai, savo darbuose.

Tolerancija yra greičiau politinis įrankis tam tikrose situacijose (visai kitose, nei šiandien penktoje tolerancijos kaip „nuomonių gėlyno“ koncepcijoje pabrėžiančiose), o ne absoliuti vertybė ir ne tikslas pats savaime. Tolerancija tampa iššūkiu ir dilema: ji įmanoma tik kai yra potenciali netoleruoti, protingai, pateisinamai pasirinkti. Jei tautinėje valstybėje, įtvirtinama dominuojančios tautos kalba kaip valstybinė, tai nereiškia (teoriškai ir pagal Europos Sąjungos standartus), kad kitos vietinės kalbos yra neleistinos, nepageidaujamos. Tai reiškia, kad prioritetas teikiamas vienai kalbai (gali būti ir kelios), o kitos, vietinės ar mažumų, kalbos gali būti protingai pasirinkus įtvirtintos regionuose ir/ar savi-valdybėse. Jei taip neatsitinka, viršų ima strateginis neapsisprendimas, delsimas arba grynai etnokartinė logika, vertintina, kaip netolerancija kitoms kalboms valstybės viešajame sektoriuje.

Tolerancija visada pajėgi kategorizuoti ir vertinti, visada numato skirtumą tarp to, kas yra gera, ir to, kas yra bloga ir visada sprendžia, ką laikyti kuo. Tai atitinka minėtas iš dalies trečiąją ir ketvirtąją tolerancijos koncepcijas. Šiuolaikinėse filosofinėse diskusijose dominuoja būtent ši ketvirtoji, formalios pagarbos, koncepcija, kuri skirtingai pagrindžiama. Ji kartais aptinkama ir naujausiuose istorikų ar kultūros istorikų darbuose. Kitaip pati tolerancija neįmanoma, virsta keistenybe, grotesku.

Penktoji tolerancijos koncepcija plačiai paplitusi „mūsų laikais“ (vėlyvojoje modernybėje), bet ji kaip suabsoliutinama vertybė ir tikslas savaime turi potencialo virsti keistu, kuriozišku nesusipratimu ir praranda savo pagrindą ir prasmę. Tuomet lygybė pakeičiama intuityvistine pirmaprade lygybe („tikrosios gyvenimo prigimties“ siekiamybė) ar „bendro molio“ koncepcija (visi lygūs, nes iš vieno molio rėsti), o ne politine etine lygybe „sutarties“ pagrindu vardan bendro sugyvenimo. Ši tolerancija faktiškai pavirsta empatija, susiliejimu su Kitu, o ne remiasi savojo „Aš“ ir „Kito“ skirtimi ir poreikiu morališkai rinktis. Kai kurie, pvz., Nida Vasiliauskaitė, siūlo ją iš viso atmesti.

Kitaip tariant, tikros tolerancijos sąlyga yra moralinis pasirinkimas, autonomija, prielaida, kad „kitas yra kitas, ne aš“. Jei manome, kad homofobija, antijudaizmas ir kraštutinis nacionalizmas yra neteisingi ir negerbtini, todėl juos netoleruojame, tai atitinkame Johno Rawlso „fundamentalisto“ apibrėžimą. Šiame kontekste distanciją kurianti ir tam tikras tolerancijos ribas brėžianti apgalvota pozicija, pateisinamas pasirinkimas konkrečioje situacijoje netoleruoti ir kurti produktyvios konfrontacijos atmosferą gali pasirodyti naudingesnis

ir reikalingesnis nei viskam gailestingas „nuomonių gėlynas“ ar institucinė tolerancija „iš viršaus“, kai atsiranda pragmatiškas noras.

Bibliografija

- Ališauskas, Vytautas (red.) 2006. *Krikščionybės istorija*. Vilnius: Aidai.
- Bairašauskaitė, Tamara [&] Galina Miškinienė (red.) 2014. *Tiurkų istorija ir kultūra Lietuvoje*. T. 11: *Specialus „Lietuvos istorijos studijų“*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Banting, Kate [&] Will Kymlicka (eds.) 2006. *Multiculturalism and Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Bauman, Zygmunt 2015. *Kultūra*. Tlum. Kęstas Kirtiklis. Vilnius: Apostrofa.
- Brown, Wendy [&] Rainer Forst 2014. *The Power of Tolerance. A Debate*. New York: Columbia University Press.
- Bumblauskas, Alfredas 2005. *Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795*. Vilnius: R. Paknio leidykla.
- Derrida, Jacques 2006. *Prizraki Marksa. Gosudarstvo dołga, rabota skorbi i nowyj intiernacyonał*. Moskwa: Logos altera.
- Eidintas, Alfonsas et al. 2013. *Lietuvos istorija*. Vilnius: VU leidykla.
- Forst, Rainer 2017. *Toleration*. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Edward N. Zalta (ed.). <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/toleration/> [25.10.2017].
- Gowland, David [&] Richard Dunphy [&] Charlotte Lythe 2006. *The European Mosaic. Contemporary Politics, Economics and Culture*. Pearson, Harlow: Longman.
- Habermas, Jürgen 2008. *Raskołotyj Zapad*. Moskwa: Wies' mir.
- Heyd, David (ed.) 1996. *Toleration: An Elusive Virtue*. Princeton: Princeton University Press.
- Jakubauskas, Adas [&] Galimas Sitdykovas [&] Stanislavas Duminas (red.) 2008. *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje: žinynas*. Kaunas: Lietuvos totorių bendruomenių sąjunga.
- Kavolis, Vytautas 1991. „Velnio įsiveržimas: Lietuvos kultūros pokyčiai naujųjų amžių pradžioje“, *Baltos lankos* 1: 43–60.
- 1994. *Žmogus istorijoje: studijos*. Vilnius: Vaga.
- Kiaupa, Zigmantas [&] Jūratė Kiaupienė [&] Albinas Kuncevičius 2000. *Lietuvos istorija iki 1795 m.* 3-asis leid. Vilnius: „ARLILA“.
- Kiaupienė, Jūratė [&] Ingė Lukšaitė 2013. *Lietuvos istorija*. T. 5: *Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529–1588 metais*. Vilnius: baltos lankos.
- Kymlicka, Will 1995. *Multicultural Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Kričinskis, Stanislovas 1993. *Lietuvos totoriai. Istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*. Tlum. Tamara Bairašauskaitė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Legutko, Ryszard 2006. *Tolerancija. Mintys apie griežtą valstybę, prigimtine teisę, meilę ir sąžinę*. Iš lenkų kalbos vertė Andrejus Konickis. Vilnius: Kronta.
- Norkus, Zenonas 2009. *Nepaskelbtoji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*. Vilnius: Aidai.
- Plečkaitis, Romanas 1998. *Tolerancija*. Vilnius: Pradai.
- Pociūtė, Dainora 2017. *Nematomos tikrovės šviesa. Reformacijos Lietuvoje asmenybės ir idėjos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Potašenko, Grigorijus. *Trys Lietuvos etninės politikos strategijos ir mažumų apsauga: 2010–2015 m., pranešimas perskaitytas tarptautinėje konferencijoje „Tautinių mažumų teisių apsauga Lietuvoje: penkerių metų tendencijos“*. Vilnius 2015 m. spalio 23 d.
- Rawls, John 2002. *Politinis liberalizmas*. Vilnius: Eugrimas.
- Šilbajoris, Rimvydas 1986. „Apie literatūrą, laiką ir save“. *Metmenys* 52: 37–53.

- Sliesoriūnas, Gintautas 2015. *Lietuvos istorija*. T. 6: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVI a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje (1588–1733 metais)*. Vilnius: LII leidykla.
- UNESCO *Declaration of Principles on Tolerance*. 16 November 1995. <http://portal.unesco.org/en/ev.php> [25.07.2017].
- Walzer, Michael 2000. *O terpimosti*. Tlum. Irina Mürnberg. Red. Michail Abramow. Moskva: Idieja-press.
- Vasiliauskaitė, Nida 2017. „Tolerancija kaip galios santykis: kur ir kada jos nereikia“ (NŽA 4). <http://slaptas.nzidinys.lt/a/2017/07/06/nida-vasiliauskaite-tolerancija-kaip-galios-santykis-kur-ir-kada-jos-nereikia-nza-nr-4/> [15.10.2017].